

IVADAS

Šia knyga tęsiamas nuoseklus Lietuvos katalikų bažnyčių architektūros ir dailės paveldo publikavimas tęstiniame leidinyje „Lietuvos sakralinė dailė“ (1996–2007 m. pasirodžiusiose septyniose šio leidinio pirmojo tomo knygoje pristatyta šešių Vilkaiviškio vyskupijos dekanatų bažnyčių ir koplyčių dailė). Vyskupui Eugenijui Bartuliui pritarus nuo 2008 m. imtasi Šiaulių vyskupijos sakralinio meno paveldo tyrimų. Nuo 2010 m. projektą finansuoja Lietuvos mokslo taryba. Šiaulių vyskupijos paveldo vertybių tyrimų rezultatai publikuojami antrajame „Lietuvos sakralinės dailės“ tome. Jame medžiaga pateikiama taip pat pagal dekanatus, o dekanato šventovės su jų dailės objektais rikiuojamos pagal vietovardžius abėcėlės tvarka. Meno paveldas pristatomas nuosekliai, laikantis kataloginio pobūdžio struktūros. II tomo maketas erdvesnis, o skelbiamų mokslo tyrimų aprėptis daug platesnė nei I tomo knygoje, todėl II tomas pagal dekanatus (Joniškio, Šiaulių, Kelmės, Pakruojo ir Radviliškio) skirstomas į penkis dalis, apimančias po kelias knygas – tiek, kiek jų reikia dekanato vizualiojo meno paveldo visumai pristatyti.

Pirmasis Šiaulių vyskupijoje ištirtas seniausias – Joniškio dekanatas. Jo šventovėms skirta medžiaga 2011–2015 m. publikuota trijose „Lietuvos sakralinės dailės“ II tomo 1 dalies knygoje: 1 kn.: „Balkaičiai – Joniškiš“, 2 kn.: „Juodeikiai – Rudiškiai“, 3 kn.: „Skaistgirys – Žukančiai“. 2018 m. buvo išleista pirmoji Šiaulių dekanato (2 dalies) bažnyčių ir koplyčių paveldui skirta knyga „Aukštelkė – Juozapava“.

Antroje Šiaulių dekanatui skirtoje knygoje pristatoma Kairių, Kuršėnų ir Kurtuvėnų bažnyčių, Kybarčių ir Kurtuvėnų kapinių koplyčių ir unikalios Kryžių kalno komplekso istorija, architektūra, dailė ir kitos paveldo vertybės. Pateikiama neišlikusios Kalviškių dvaro koplyčios ir šios vietos kapinaičių istorija.

Dideliems architektūros ir dailės kompleksams skirta keliolika (Kairių bažnyčiai), keliasdešimt (Kryžių kalnui, Kuršėnų bažnyčiai) arba bemaž šimtas (Kurtuvėnų bažnyčiai) įvairios apimties straipsnių ir objektų aprašų. Bažnyčių pristatymas pradedamas straipsniais apie šventovių istoriją ir architektūrą, po to aptariami pastatuose ir jų aplinkoje esantys dailės kūriniai ir kiti artefaktai. Su sakraliuoju Kryžių kalno kompleksu supažindinama išskiriant tris jo segmentus: istorinio-kultūrinio landšafto objektą – Kryžių kalną, popiežiaus šv. Jono Pauliaus II atmintį saugančią koplyčią ir pranciškonų vienuolyną su Šv. Pranciškaus stigmų gavimo koplyčia. Atskirai aptariami, kaip ir visų bažnyčių, vienuolyno koplyčios dailės objektai. Senąjį inventorių praradusioms koplyčioms ir neišlikusiai skirta po vieną didesnę istoriją ir architektūrą pristatantį straipsnį.

Straipsniai apie šventovėse ir jų aplinkoje esančius įrenginius, kūrinius ir daiktus dėliojami pagal objektų rūšį, o vienos rūšies – pagal sukūrimo laiką. Iš pradžių aptariami įrenginiai – altoriai, sakykla, krikštykla, vargonai, po to – baldai, tapybos kūriniai, skulptūros, liturginiai indai, rūbai, įvairūs reikmenys, galop – varpai ir eksterjero objektai. Komplektą sudarantys, vieno autoriaus arba specifine funkcija, istoriniu likimu arba dar

kitaip besisiejantys kūriniai (dirbiniai) aprašomi viename straipsnyje. Integrali interjero apdaila (ornamentinė sienų tapyba, lipdyba), neišlikę kūriniai, šventoriaus paminklai, o kartais ir dailės objektai ar kai kurie jų aptariami kartu su architektūra arba istorija.

Publikuojamų kūrinių ir daiktų atranką labiausiai nulėmė istorinis ir meninis aspektai, tačiau vadovautasi ne vien šiais kriterijais. Straipsniai taip pat įvairaus išsamumo ir problematikos – tyrimo mastas priklauso nuo objektų ir jų istorijos. Atsižvelgiama taip pat į kūrinių pobūdį, sandarą, ikonografinę vertę, tipiškumą ar retumą, unikalumą ir t. t. Tad vienur pasitenkinama objekto metrika, trumpu jo aprašymu ir pastaba apie kultūrinę vertę, o kitur imamasi nuodugnios istorinės ir meninės analizės, ikonografinių ištakų, kitokių kontekstų, siekiama nustatyti autorius ar gamintojus, pateikiama analogų, aptariama lyginamoji medžiaga, formuluojamos išvados ir tolesnių tyrimų gairės. Analizuojamų kūrinių autoriai (ar kiti su kūrinių atsiradimu susiję asmenys) straipsniuose pristatomi trumpomis biogramomis.

Sakralinės dailės objektų vertę ir istorinį kontekstą padės suvokti senųjų šventovių istorijai ir architektūrai skirti tekstai, nuosekliai atskleidžiantys ne tik pastatų kilmę ir raidą, bet ir bažnyčios arba koplyčios pamaldumo tradicijų formavimąsi, parapijos ir vietos gyventojų istoriją. Šie apimties ir problemikos požiūriu mokslo studijos svarumo straipsniai sudaro istorinį karkasą, susiejantį komplekso paveldo objektus ir stiprinantį šios knygos kaip lokalinės istorijos veikalo pobūdį. Kai kurių bažnyčių ir koplyčių istorija taip nuodugnai ir įvairiapusiškai ištiriama pirmą kartą. Įvertinamos ir apibendrinamos jau tyrinėtų šventovių ar vietovių (Kursėnų, Kurtuvėnų bažnyčių, Kryžių kalno) ankstesnės publikacijos, pateikiama svarių pataisų, papildymų. Minėtą istorinį karkasą tarsi užpildo ir įvaizdina toliau publikuojamų dailės kūrinių ir dirbinių pristatymas. Istorijai skirtų straipsnių pabaigoje skelbiami šventoves administravusių dvasininkų sąrašai.

Tyrimai paremti gausiais, neretai pirmą kartą naudojamais dokumentais, kitais rašytiniais ir ikonografiniais šaltiniais, įvairiopa mokslo literatūra ir publicistika. Tyrimus papildė svarbi archyvinė medžiaga iš Lietuvos valstybės istorijos, Lietuvos centrinio valstybės, Vilniaus ir Kauno apskričių archyvų, Kultūros paveldo centro, Kauno arkivyskupijos kurijos ir Šiaulių vyskupijos kurijos archyvų, Kursėnų ir Kurtuvėnų bažnyčių archyvų, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių, Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo ir Vilniaus universiteto bibliotekų rankraštyne, Lietuvos nacionalinio ir Šiaulių „Aušros“ muziejų rinkinių. Labai pravertė ir privačių asmenų (kun. Alionido Budriaus, kun. Andriaus Valčiuko, kun. Mykolo Marijos Letkausko OFM, Petro Griciaus, Nijolės Ambrasienės, Noros Blaževičiūtės) suteikti dokumentai, nuotraukos, informacija. Literatūra ir šaltiniai nurodomi išnašose, o jų sąrašas, kaip ir asmenų bei vietovardžių rodyklės, pateikiamas knygos gale.

Leidinyje publikuojami 174 įvairios apimties straipsniai, iš jų 11 skirta bažnyčių ir koplyčių istorijai ir architektūrai, vienas – piligrimystės centro (Kryžių kalno) istorijai, o kiti 162 – dailės objektams. Pačių vertybių publikuojama ir analizuojama gerokai

daugiau, nes dalyje straipsnių aprašomi ne pavieniai artefaktai, o altorių ansambliai, keli vieno autoriaus kūriniai arba ciklai, dirbinių poros ir didesni komplektai. Be to, kai kurie objektai pristatomi šventovių istorijai ar architektūrai skirtuose straipsniuose.

Tekstus svariai papildė 618 iliustracijų. Nuotraukose galima pamatyti visus aprašomus objektus, jų fragmentus, įrašus, signatūras. Publikuojamos ne tik 2014–2020 m. padarytos, bet ir archyvinės nuotraukos, parodančios ankstesnę bažnyčios arba koplyčios išorės, interjero, aplinkos, dailės kūrinių vaizdą. Itin vertingos fotografijos – įamžinusios neišlikusias šventoves (senąją ir laikinąją Kuršėnų bažnyčias, Kryžių kalno koplyčią), taip pat dabar jau iš dalies atstatytus ir pakitusius jų pastatus (Kairių bažnyčią, Kuršėnų bažnyčios bokštą, Kybarčių (Kybartų) koplyčią). Senose Kuršėnų bažnyčios nuotraukose matyti pirminio eksterjero, neišlikusių vitražų vaizdai, kitoje šventovėje atsidūrusios Kryžiaus kelio stotys, taip pat atsiskleidžia, kaip XX a. 6 deš. palaiptams buvo sukurta dabartinė bažnyčios įranga ir dekoras. Knygoje skelbiami archyvuose saugomi itin svarbūs ikonografiniai šaltiniai: Kuršėnų bažnyčios, Kybarčių koplyčios projektų variantai, neišlikusios Kalviškių koplyčios planai ir brėžiniai. Publikuojami ir sfragistikos tyrimams pravartūs bažnyčių antspaudai.

Didžiąją knygos dalį užima straipsniai, skirti Kurtuvėnų bažnyčiai, jos ansamblio istorijai, architektūrai, įrenginiams, baldams, dailės kūriniams, įvairioms retenybėms ir šios vietos senųjų kapinių Šv. Kryžiaus koplyčiai. XV a. pab. funduota Kurtuvėnų bažnyčia ir parapija yra antra pagal senumą Šiaulių dekanate ir seniausia iš pristatomų šioje knygoje. Dabartinė Šv. apaštalo Jokūbo bažnyčia – vilniško Martyno Knakfuso suprojektuotas chrestomatinės reikšmės XVIII a. pab. architektūros paminklas, siejantis vėlyvojo baroko ir ankstyvojo klasicizmo stilių bruožus. Dydžiu, mūro medžiaga, garsaus architekto projektu ir kitais užmojais ši Jokūbo Nagurskio statyta šventovė prašoko tipiškas tuometes paprastai iš medžio rėstas Žemaitijos miestelių ir bažnytkaimių šventoves. J. Nagurskio lygiuotasi į miestų bažnyčias ir prie LDK magnatų rezidencijų mūrytas išpūdingas parapijų, vienuolynų šventoves, tapdavusias ir jų fundatorių mauzoliejais. Pastato architektūros mastą ir lygį atitiko tuomet vieni didžiausių krašte XVIII a. pab. vargonai (išliko jų prospektas ir išardyto instrumento dalys), pastatyti „Žemaitijos architekto“ Mato Račkausko, buvusio Vilniaus vėlyvojo baroko mokyklos vargondirbio Mikalojaus Jansono bendradarbio ir jo projekto įgyvendintojo arba kartotojo. O nuo numanomo didingesnio pirminio plano nutolęs altorių ir sakyklos ansamblis sukurtas vėliau ir per ilgą laiką (1820–1893 m.). Šių mūrinių įrenginių komplektas byloja apie XIX a. vykusią meninių stilių, bažnyčios rėmėjų užmojų ir parapijos išgalių kaitą. Trys nežinomo vilniško dailininko pastatyti klasicizmo stiliaus altoriai ir sakykla dera su dviem XIX a. pab. Francui Lémanui vadovaujant sumūrytais altoriais, papuoštais orderiniais elementais ir pasaulietinei architektūrai būdingomis gipsatūromis.

Kurtuvėnų bažnyčioje esančių paveikslų, skulptūrų, liturginių indų ir rūbų sukūrimo laikotarpis gerokai platesnis. Seniausias, su šventovės pastatu vienalaikis tapybos kūrinys – XVIII a. pab. Švč. Mergelės Marijos Belaisvių Vaduotojos pa-

veikslas, hipotetiškai priskiriamas Mykolui Juozapui Egenfelderui, o šio vilniško tapytojo išlikusių kūrinių iki šiol nežinota. Šoniniuose altoriuose esantys šventųjų Izidoriaus, Barboros, Jurgio paveikslai, 1820 m. nutapyti nežinomo dailininko, išsiskiria gana individualia maniera, spalvingumu. XIX a. pab. – XX a. pr. bažnyčių dailei atstovauja iš Italijos atvežtas Švč. Mergelės Marijos Nuolatinės Gelbėtojos atvaizdas, Vilniuje Petro Podolskio nutapyti šv. Jokūbo ir Jėzaus krikšto paveikslai ir šiauliško dailininko Antonio Pšeslanskio dvipusiai procesijų altorėlių ir vėliavos paveikslai. Dalis jų – Švč. Jėzaus Širdies, Rožinio Švč. Mergelės Marijos ir Nuolatinės Gelbėtojos atvaizdai – byloja apie naujas parapijos religinio gyvenimo tendencijas.

Būdingas kulto ir dailės raidos tendencijas galima įžvelgti ir Kurtuvėnų bažnyčios skulptūrose. Seniausios ir įdomiausios yra gilias pamaldumo kenčiančiam Išganytojui tradicijas parapijoje parodančios Nukryžiuotojo (I), Nukryžiuotojo su vynmedžiu ir Kristaus kalėjime medinės barokinės skulptūros. Įsidėmėtini senosios medinės bažnyčios barokinių altorių drožiniai. Klasicizmo stilių reprezentuoja didžiojo altoriaus evangelistų statulos. Gausenę grupę sudarančios XIX a. II p. – XX a. I ketv. skulptūros sukurtos nevienodo profesionalumo meistrų ir dailininkų, bet daugelyje jų kūrinių galima pastebėti laikotarpiui būdingų stilistinių tendencijų (nuo bydermejerio iki secesijos) bruožų. Dailūs Europos meninių dirbtuvių produkcijos pavyzdžiai – Švč. Mergelės Marijos Maloningosios ir Prahos Vaikelio Jėzaus figūros – yra išskirtinio tikinčiųjų dėmesio sulaukę pamaldumo objektai. Vertingu atradimu laikytinas Antano Vivulskio sukurtas vysk. Gasparo Cirtauto portretinis bareljefas.

Tarp Kurtuvėnų bažnyčios liturginių indų ir rūbų yra ir tipiškų, ir meniškumu išsiskiriančių auksakalystės ir meninės tekstilės dirbinių. Vienas vertingiausių šios bažnyčios paveldo objektų – Vilniaus auksakalio Jono Kristupo Banko sukurtas liturginių indų komplektas (jo istoriją reikšmingai papildė Kurtuvėnų dvaro archyve išlikusi sąmata). Esama ir daugiau istorijos ar tipologijos požiūriu vertingų liturginių indų. Iš bažnyčioje išlikusių liturginės tekstilės pavyzdžių išsiskiria XVIII a. šilkinis dalmatikų pora su stulomis, brangintini koliatorių Pliaterių-Zyberkų dovanoti arnotai.

Iš rečiau provincijos šventovėse aptinkamų dalykų minėtini Didžiosios savaitės dekoracijų elementai – Velykų kariai, įspūdingas medinis sietynas, taip pat įvairūs atminimo ženklai: bažnyčios pastatymo, įrengimo plokštės, bažnyčią globojusių arba kitais nuopelnais pasižymėjusių šeimų ir asmenų epitafijos bei antkapinės lentos interjere ir kriptoje.

Kuršėnų parapija taip pat viena iš senesnių dekanate, įkurta XVI a. (vėliau kurį laiką valdyta evangelikų reformatų), tačiau šios vietos bažnyčiai, jos interjero įrengimams ir kitam meniniam inventoriui knygoje skirta tris kartus mažiau straipsnių nei Kurtuvėnų paveldui. Tą nulėmė bažnyčios istorija ir patirtos netektys. Kuršėnuose nuo XVI a. viena kitą keitė medinės bažnyčios. 1842 m. buvo suresta ketvirtoji – nemaža, aukštastogė, su koplyčių priestatais. 1886 m. prie pagrindinio jos fasado pristatyta rygiečio architekto Florijono Vyganovskio suprojektuota mūrinė neogotikos stiliaus

varpinė, netrukus šventorius aptvertas nauja to paties stiliaus mūro tvora su koplyčia viename jos kampe. I pasaulinio karo pradžioje medinė bažnyčia sudegė, o apgriauti mūro statiniai po abiejų pasaulinių karų buvo atstatyti; jie dabar įeina į šventovės ansamblį ir netgi nulemia vyraujančią stilistiką. Prie bokšto 1927–1933 m. pristatyta Grigorijaus Gumeniuko suprojektuota mūrinė bazilikinio tūrio bažnyčia. Per karą ji nukentėjo, bet buvo atkurta, nors bokštas atstatytas tik per du kartus. Šventovės eksterjere dominuoja neogotikiniai elementai, bet jų raiška ir kai kurios puošmenos byloja apie santūrų modernizmo ir *art deco* poveikį. Interjero architektūroje persveria neoklasicizmo stiliaus elementai. XX a. 6 deš. su tam laikui retu užmoju sukurtame altorių ir kitų įrenginių ansamblyje taip pat derinta dvejopa (neogotikos ir neoklasicizmo) stilistika. Dramatiška istorija pasižyminčios bažnyčios senasis sakralinis paveldas po XX a. karų likęs itin negausus. Diduma kūrinių ir daiktų datuojami XX a. II puse, jie įdomūs tipologijos, parapijos istorijos, kitais specifiniais aspektais, vaizdžiai atskleidžia bažnyčių dekoravimo sovietmečiu ypatybes. Senumu ir meniškumu išsiskiria kielikas (jo puošni apatinė dalis signuota XVII a. pab. garsaus Gdansko auksakalio Natanielio Šliaubico ženkle), Žemaitijos bažnyčioms indus kūrusio savito braižo šio regiono auksakalio Kristijono Juozapo Štapelerio darbo relikvijorius ir Vilniaus auksakaliams priskiriama nebrangaus metalo, bet retesnio – klasicizmo – stiliaus monstrancija.

Gerokai jaunesnė Kairių bažnyčia – tipiška išaugusio statuso senosios Žemaičių vyskupijos šventovė. Po XVIII a. pradžioje siautėjusio maro šioje vietoje buvo pastatyta medinė kapų koplyčia, XIX a. ji pakeista akmenine, o XX a. pr. padidinta. 1911 m. šventovė tapo Šiaulių parapijos filija, o 1924 m. įkurta savarankiška Kairių parapija. Per karą, 1944 m., bažnyčia smarkiai apgriauta, vėliau atstatyta ir praplėsta. Po dar kelių pertvarkų bažnyčios vaizdas gerokai nutolo nuo pirminio ir stiliaus požiūriu tapo nevientisas, bet tai atspindi permainingą šventovės istoriją. Autentiškos ir architektūros požiūriu vertingos teliko navų tūrio šoninės sienos, pasižyminčios raiškiu netinkuotų ir tinkuotų paviršių deriniu ir gana savitu angų sugrupavimu. Šis pagrindinis Kairių bažnyčios korpusas kartu su leidinio II dalies 1-oje knygoje pristatyta panašiai „išaugusia“ Juozapavos bažnyčia ir Joniškio dekanate esančia Žukančių bažnyčia yra mažesniųjų akmens mūro šventovių (mažųjų bažnyčių ir didžiųjų koplyčių) Šiaulių krašte pavyzdžiai, papildantys romantizmo architektūros Lietuvoje tyrimų medžiagą.

Be kelių meniniu atžvilgiu kuklių XX a. vaizduojamosios dailės kūrinių, Kairių bažnyčioje yra baroko stiliaus bruožais pasižyminti XVIII a. pabaiga datuota Nukryžiuotojo skulptūra, keli tipiniai XIX a. II p. – XX a. I p. liturginiai indai ir reikmenys. Šventoriuje išliko parapijos, jos ganytojų ir Lietuvos atminimo ženklų – medinių, betoninių ir akmeninių mažosios architektūros statinių. Tarp jų – du vietos meistro Povilo Janušausko sovietmečiu sukurti koplytstulpiai, atspindintys tuomet gyvavusią kryždirbystės tradiciją.

Knygoje pristatomos dvi mažosios dvarų koplyčios: neišlikusi Kalviškių ir iš dalies atstatyta Kybarčių (seniau – Kybartų); jų istorija ir paveldas yra vertingi mauzoliejinės paskirties architektūros ir vietos bajorijos, jos indėlio į bendruomenės

gyvenimą pažinimui. Kopyčias supančiose kapinaitėse, kaip buvo įprasta, laidota užklupus potvyniams, epidemijoms, karams. XVIII a. pastatyta medinė Kalviškių dvaro kopyčia XIX a. pab. jau buvo apgriuvusi; naują mūrinę Laucevičių šeimos mauzoliejų su bokštu-varpine suprojektavo inžinierius Piotras Dorofejevskis. Deja, nepavyko sužinoti, kada mauzoliejus pastatytas ir per kurį iš XX a. karų sugriautas. Dabar kopyčios vietoje težioji kriptos duobė. Maždaug XIX a. 2 deš. įkurtose Kybarčių kapinėse vietos savininkui Stanislovui Rusteikai kopyčios formos mauzoliejų 1879 m. leista statyti pagal inžinieriaus Simono Gorskio projektą, tačiau iškilo kitokia, ne antiklos architektūros kanonais, o akmenų ir plytų mūro deriniu pagrįsta funkcionali kopyčia. XX a. pab. ji fundatoriaus palikuonių buvo atkurta ir naujai įrengta. Abiejų privačių šventovių istorija atskleidžia sakralinės paskirties objektų statybos XIX a. II p. aplinkybes. Katalikų bažnyčios veiklos ribojimo laikotarpiu dvarų teritorijoje leista statyti tik mauzoliejus, bet šie mūryti kopyčių pavidalo ir vėliau atliko jų funkcijas: Kybarčių šventovėje viešos Mišios aukotos iki XX a. 7 deš. pradžios, kol sovietų valdžia tai daryti uždraudė visose Lietuvos katalikų kopyčiose.

Šioje knygoje pristatomas ir unikalus kultūrinio landšafto ir sakralinių statinių ansamblis – Kryžių kalno kompleksas. Remiantis gausiais skelbtais ir neskelbtais šaltiniais, publikacijomis ir ikonografinė medžiaga, pirmą kartą taip konstruktyviai, nuosekliai ir įvairiapusiškai nušviečiama paties Kryžių kalno raida (rašoma apie kryžių statymo, naikinimo, atstatymo peripetijas, buvusių medinės kopyčios ir vartų statinius, kitus dalykus), atskleidžiama Jurgaičių piliakalnio tapimo sakralia krikščioniška vieta ir tikėjimo bei patriotizmo simboliu istorija. Atskirai aptariami ir senąjį piligriminį objektą neseniai papildę statiniai – 1993 m. popiežiaus Jono Pauliaus II vizito Lietuvoje proga pastatyta atviroji mišioms aukoti skirta kopyčia ir 2000 m. iškilęs pranciškonų vienuolynas su Šv. Pranciškaus stigmų gavimo kopyčia. Angelo Polesello ir Nunzio Rimmaudo suprojektuotas vienuolynas pasižymi senųjų mūrinių Italijos vienuolynų statybos tradicijų ir šiuolaikiškumo derme, yra gerai susietas su vietos landšaftu ir visu kompleksu. Vienuolyno kopyčioje esantys Algirdo Dovydeno vitražų ciklas ir Rimanto Sakalausko įranga – vieni meniškiausių ir savičiausių pastarųjų dešimtmečių katalikiškojo sakraliojo meno pavyzdžių Lietuvoje. Kopyčią, vienuolyną ir jų aplinką puošia ir kitų šiuolaikinių Lietuvos, Italijos ir Izraelio dailininkų kūriniai, zakristijoje saugomi meniški vienetiniai Siedlcų benediktinių ir Aušros Grigaitienės sukurti liturginiai rūbai, o iš meninio metalo objektų išsiskiria JAV lietuvių dovanoti liturginiai XX a. indai.

Šioje knygoje pateikta šešių Šiaulių dekanato vietovių medžiaga dar kartą įrodo lokalsios istorijos tyrimų būtinybę, nes kiekvienos parapijos, bažnyčios ar kopyčios istorija – vienintelė tokia, nepakartojama. Ją vaizdžiai atsiskleidžia čia išsaugotos (paradoksalu – taip pat ir prarastos) meno vertybės.

Knygos rengėjai